

Поцелуйко Андрій. Специфічні «ендемичні» риси протоіндоєвропейської релігії

Доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Львівської філії Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В.Лазаряна, кандидат філософських наук
E-mail: senjababuin@gmail.com

© Поцелуйко Андрій, жовтень 2020.

Стаття присвячена дослідженню архаїчного підґрунтя української етнокультурної спадщини за допомогою методологічних принципів порівняльної індоєвропейської міфології та висновків порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства. Реконструюються та аналізуються загальноіндоєвропейські соціо-функціональні архетипи, досліджуються загальноіндоєвропейські міфологеми.

Ключові слова: архетип, парадигма, міфологема.

Potselujko Andriy. Specific features of proto-Indo-European religion. The article is devoted to the research of prephilosophical outlook of ancient Slavic tribes. This investigation is based on the methodologies of modern comparative Indo-European mythology, namely on the theory of trifunctional Indo-European ideology structure (the Dumézil's theor).

Key words: archetype, paradigm, mythologem.

Постановка проблеми. Порівняльно-історичний метод, успіхи семантичної реконструкції та структурні студії, зумовили серію опублікованих праць, які визначають окремі важливі фрагменти внутрішнього устрою племен-носіїв архаїчних індоєвропейських діалектів. На основі відомостей лінгвістики окреслюється досить чітка картина культури. Саме тому актуальним є ґрунтовне академічне вивчення тих елементів дохристиянської міфології в системі української духовної спадщини, які

сягають своїми витокami прадавньої індоєвропейської основи.

Огляд досліджень з проблеми. Осмисленню досліджуваної теми присвячені праці сучасних науковців Ю.В. Павленка [5], М.В. Поповича [6; 3], М.О. Чмихова [4], в яких досліджено давньоукраїнські вірування та світоглядні уявлення в контексті індоєвропейської міфології, проте їх варто доповнити, залучаючи нову інформацію, зокрема не опрацьовані ними викладені нижче українські народні перекази.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз специфічних ендемічних рис праїндоєвропейської проторелігії.

Виклад основного матеріалу. Згідно з висновками французького індоєвропейця Ж. Одрі політична релігія індоєвропейців була зосередженою навколо суспільної групи, а не навколо окремого індивіду. В її структурі знаходили своє відображення чотири сфери суспільної приналежності. Є помилковим спрощенням говорити лише про громадський і приватний культ. Існували чотири форми церемоніальної практики, в яких відображались такі елементи квадрипартитної соціальної структури як сім'я (*dom-), селище (*woyk-), клан (*genH-) та плем'я (*te/owta-). Хоча індоєвропейські релігійні системи зазнали значних трансформацій, ця базова структура збереглась в них як ідеальна взірцева модель.

Жерці кожної з цих чотирьох форм культу були вождями відповідних суспільних утворень. Найвище з них репрезентував цар, що одночасно був жерцем. Голова сім'ї відправляв щоденні домашні ритуали за допомогою

дружини, але для виконання великих урочистих жертвопринесень необхідним було втручання спеціалістів, оскільки такі ритуали були досить складними. Спочатку ці фахівці були всього лише помічниками у проведенні церемоній. Справжнім жерцем був цар, що звершав жертвопринесення для себе (тобто для спільноти яку він представляв), а не священнослужитель, який здійснює його для інших, як це заведено у брахманській теологічній традиції. Проте практично всюди священнослужителі-спеціалісти намагались перейняти і монополізувати літургію, за винятком хіба що домашнього культу [5].

Конгрегація охоплювала усіх членів спільноти. До її складу можна було увійти через народження, або через ініціацію. Виняток становила лише дружина вождя, що повинна була змінити свою сімейну релігію коли залишала домівку і переходила жити до чоловіка. Чужинці не могли прилучитись до культу, оскільки спільнота залишала привілей бути під захистом богів лише для себе.

Культовим місцем було вогнище – сакральний центр спільноти, чия єдність символізувало: домашнє вогнище, племінне (національне) вогнище, а пізніше вогнище міста. Для відправлення національної форми культу деякі народи будували храми в місцях де відбувались жертвопринесення, в той час як інші, зокрема германські племена, відмовлялись робити це навіть у історичну епоху.

Ритуали були надзвичайно різноманітними від простої офіри їжі, що супроводжувалась молитвою до довготривалих і складних церемоній, таких як ведична Ашвамедха, жертвопринесення коня, що розтягувалось на

цілий рік. Але це пізні явища. Прадавній ритуал був простим і незмінним, він полягав у прийомі богів господарем дому (селища, тощо) біля вогнища, до якого кожен з них персонально запрошувався згідно прописаних форм. Їжа що подавалась богам перш за все була призначеною для того, щоб вони могли підкріпитись, стати сильними і спроможними виконати прохання їхніх шанувальників. Як і на звичайних бенкетах гостям співалась хвала. Наситившись, боги, що прийняли запрошення мали обов'язок віддячити господарів за гостинність. Іншого роду ритуали такі як вдячна жертва чи звершення клятви практикувались рідше. Принесення (*ad-bher-) були різноманітними і залежали від характеру богів. У кельтів та германців був навіть троїстий поділ жертвовної практики.

Ритуал під час якого рідина лилась у священний вогонь (*ghew-, *spend-), був дуже давнім і важливим: від його назви походять такі слова як „жрець” (індоіранське *zhautar-), „культ”(хетське spand-), „боги”(германське *guda-), очевидно за рахунок його використання під час звершення клятв та заручин (латинське sponsa). Друга частина ритуалу (зокрема в індоіранському світі) полягала в езотеричному формулюванні Істини [6].

Вважалось необхідним, особливо при певних обставинах, таких наприклад як необхідність прийняття важливого рішення, знати волю богів або ж виявити котрий з них неприхильно налаштований і чому. В цьому весь зміст, раціональна основа ворожби, різноманіття і складність технік якої теж вимагали наявності професійних служителів.

Сакральний культ був спрямований на вшанування пращурів: предків спільноти (і зокрема її родоначальника, епоніма) виживання яких в потойбічному світі безпосередньо залежало від того чи вшановують їх нащадки, бо лише вони є компетентними робити це. Якщо правильним чином віддавати шану померлим, то вони стають могутніми духами, здатними ефективно допомагати живим, але якщо їх забувати, нехтувати ними, то вони помруть раз і назавжди. Саме тому така виняткова вага надавалась спадкоємності і репутації, яку людина залишала за собою покидаючи цей світ: залишитись в пам'яті поколінь славним предком, означало шанс на вічне життя і можливість скористатись благами персонального культу.

Найпершим завданням поховальних обрядів було запобігти тій шкоді, яку міг заподіяти покійник і локалізувати його душу в певному місці, так щоб вона не перетиналась із світом живих, але вони також мали за мету керувати діями мертвої людини у потойбіччі. Дюмезіль розкрив зміст двох такого роду практик індоєвропейців. Кремація гарантувала покійному стрімкий злет на небеса і багате загробне життя. Похований у кургані був запорукою добробуту. Акт закопування в землю мав забезпечити багатий врожай. Іншими словами привілейований клас мерців відправлявся прямо на небо, інші ж залишались в землі, роблячи її родючою завдяки своїм чеснотам, що проявились під час їхнього життя. Це два шляхи в інший світ.

Кожна громада вшановувала також і загальнонаціональних богів. Інколи вона запозичувала їх, а

бувало й навпаки так, що боги якоїсь невеликої спільноти ставали загальнонаціональними. Син Енея Юлій, що став епонімом роду Юліїв, вважався сином Венери, яка вшановувалась цілою Римською громадою, від якої рід запозичив її культ; але культ Геркулеса Ara Maxima спочатку належав лише двом родинам Potitii і Pinarii, що передали його цілій Римській державі.

Основною специфічною ознакою індоєвропейських пантеонів, є поділ богів на три групи за їх космічними та соціальними функціями: влади, війни і достатку, що є наявним у всіх відомих індоєвропейських традиціях. Доведено також дуальність характеру першої функції, що мала магічний і юридичний аспекти, наявність молодших богів влади; наявність лицарського і брутального аспектів другої функції; неоднорідність розвитку третьої функції в різних традиціях. Слід згадати також і трьохфункціональних богів. Це здебільшого прадавні божества, що пізніше стали інкорпорованими в систему трьох функцій [5].

Владна функція у ведичній традиції втілювалась образами Варуни і Мітри. Мітра і Варуна („Договір” і „Клятва” або „Правдива Мова”) складали пару. Їх називали царями. Вони належали до розряду божеств, що звались званих Адітьями і відали царськими функціями. Сферою діяльності Мітри-Договору була юридична влада (організація відносин між чотирма колами соціальної приналежності), а Варуни-Клятви (Правдивої Мови, Господаря Меж) магічна влада (використання майї, та інших таємничих засобів впливу на людей та світ); разом вони охороняють правду і світовий порядок, який

безпосередньо залежить від правди.

Військова функція втілювалась Індрою. Індра, „той що долає опір” (Vrtra-han-) проявляв свою войовничу енергію як у світі людей, сприяючи експансії арій в Індію, так і у Космосі. Його сутнісна характеристика долання перепон втілилась в міфі про вбивство демона Вітри. Це космогонічний міф, в якому йдеться про завоювання життєво необхідних благ (вод, тощо). Індри допомагають Марути (назва яких споріднена з іменем латинського бога Марса).

Творення живих істот і благ є сферою діяльності божеств класу Васу (Блага), назва якого має спільний корінь з іменем римської богині Весуни (Господарки Благ). Це боги-цілителі близнюки Ашвіни, велика богиня вод Сарасваті та інші.

Ця тричленна організація пантеону вражаючим чином виявилась в тексті договору між індійським царем Мітанії і хетським царем Шупілулюмою. Перелік основних богів трьох функцій таких як Мітра, Варуна, Індра, Насатї (Ашвіни) пов'язаний з трьома суспільними верствами.

Релігійна революція, яка невідомо коли і з якою метою відбулась в середовищі іранських племен перетворила таких богів як Індра, Рудра та Насатї в демонів, в той же час зберігши термін asura-, що зустрічається в Рігведі і позначає демонів. В іранській традиції цим словом називаються боги. *Mitra став yazata- чи богом Mithra, а *Varuna Паном Мудрістю Ahura Mazda, верховним богом маздаїзму. Військова функція, що стала вакантною після відторгнення Індри покладена на Vrthraghna (це ім'я є гіпостазованою формою одного з епітетів Індри). Третя функція розподілена між різними божествами.

Друга релігійна революція, що була проведена Заратустрою (близько восьмого століття до нашої ери) перетворила маздаїзм на монотеїстичну релігію. Внаслідок цього процесу теологічні абстракції перетворились на божественних істот „Безсмертних творців добра” очолюваних Верховним богом. Дюмезіль стверджував, що структура групи цих священних сутностей еквівалентна трьохфункціональній моделі: Мітра має відповідник під іменем Праведна Думка; Варуна знайшов відображення у Правді; Індра у Владі; Насатї в парі Цілісність-Безсмертя; богиням, що були пов’язані одночасно з усіма трьома функціями відповідає Блага Думка.

Давня релігія Персії є маловідомою. В перших Ахаменідських хроніках згадується лише A(h)uramazda, можливо через монотеїзм чи з якихось інших причин. Але трьохфункціональна ідеологія яку засвідчує ряд формулювань (включаючи три види покарань) залишалась живою, що нашттовує на думку про її відродження в Артаксерксовій тріаді A(h)uramazda, Anahita, Mithra.

Найдавніша римська тріада складалась з Юпітера, Марса і Квіріна (Jupiter, Mars, Quirinus), що підтверджується кількома свідченнями, а також наявністю умбрійської тріади Jupiter, Mars, Vofionus. Латинський і умбрійський Юпітер в цій трійці є єдиним представником Влади, хоча інколи він згадується разом з Fides „Чесність” або Dius Fidius, що репрезентує правовий аспект першої функції. Марс (скорочення від Mavort-) є богом війни. Його ім’я споріднене з ведичними Marut- (

метатеза *wt>tu є характерною для ведичного світу). Квірін Quirinus є блідою фігурою, але етимологія його імені *coviri-nus „голова зібрання” wiro- (общинників) вказує на бога третьої функції, як і ім'я його умбрійського відповідника Vofionus>lewldhyono- „голова поселення”. Нордична тріада храму в Упсалі також є функціональною. Один (Odin, Odhinn від wod-ena- „одержимість”) є богом екстазу, поетичного натхнення; подібно до Варуни та Юпітера він представляє владу і подібно до них є грізним магом, проявом сили якого у правовій сфері є Тюр (Tyr < Germ. tiwa- (*deywo- „денний”). Другим богом тріади є Тор (Thor, Thtrr), поведитель грому *tnHro-, винищувач велетнів, що володіє молотом. Тор і Один належать до розряду богів, які зветься асами (Ases термін споріднений з ведичним Asura). Третім є Фрейр (Freyr), що належить до групи Ванів (Vanes), богів добробуту, достатку, миру і родючості. Світ виник через війну між асами і ванами.

Спектр достовірного матеріалу, наявного на даний час обмежується народними піснями пізнього походження, через що неможливо робити неспростовні висновки. Топоров вважає, що першу функцію в слов'янському пантеоні представляє Стрибог (Stribog), про якого мало що відомо, другу військову – Перун (Perun), а третю – Волос (Volos). Але ця тріада не є безпосередньо засвідченою. Однак у балтів, якщо розділити думку Фішера, і довіритись інформації Грюнау, було зображення такої трійці. На гобелені описаному Грюнау було зображено трьох богів: таємничого Покулюса (Pocullus), бога пекла, темряви і духів померлих; Перкунаса (Perkunas), бога другої функції спорідненого з

слов'янським Перуном; і Потрімпо (Potrimpo), що уявлявся щасливо усміхненим молодим хлопцем у вінку з пшеничного колосся і представляв третю функцію. Гімбутас довела, що Покулюс (Pocullus), є ніхто інший як Велінас (Velinas), повелитель духів (чиїм іменем сьогодні називають християнського диявола), що має багато паралелей з Одіном і ведичним Варуною. Можливо також, що Дієвас Dievas (який відсутній у тріаді), чие ім'я, походить від *deuwtz, так само як і ім'я Тюр (Tyr), втілює правовий аспект першої функції аналогічно до Мітри (Mitra), Фідеса (Fides) і Тюра (Tyr).

Хоча в кельтській традиції тріада безпосередньо й не зустрічається, трьохфункціональний розподіл можливо простежити. Магічний аспект першої функції можна пов'язувати з Лугом Lug, що ототожнювався римлянами як і германський Вотан (*Wodanaz), з Меркурієм (Mercury). Близьким до нього є ірландський милосердний небесний бог Дагда (Dagda), що ототожнюється з Jupiter tonitruus та гальським Taranis -, а також друїдський бог, що репрезентує функцію влади в її дружньому правовому аспекті Nodens (Ir. Nuada), однорукий розподілювач благ, який через своє каліцтво подібний до нордичного Тюра, а функціонально до ведичного Бхаги; та в будь-якому випадку він бог владної функції, всупереч його ототожненню з Марсом. Військову функцію скоріш за все уособлював гальський Ogmios (Ir. Ogme), ототожнений з Геркулесом (Hercules). Ірландський Diancecht, бог-цілитель, що ідентифікувався з Аполлоном (Apollo), а також кілька богів-ремісників включно з великою богинею Brigit, яку ототожнюють з Мінервою (Minerva), є

типовими представниками третьої функції.

Релігія хетів містить відчутні сліди анатолійського неіндоевропейського походження. Та все ж стійкість трьохфункціональних уявлень (що проявилась зокрема у символіці трьох кольорів) засвідчує ритуал спомину ворожих богів. Це спонукає до аналізу хетського пантеону з метою виявлення слідів архаїчного тричленного функціонального розподілу. Найбільш очевидною є приналежність до третьої функції бога Телепінуса (Telerinus), який керує ростом агрокультур і чие зникнення паралізувало життя на всій землі. В даному випадку, як і в інших традиціях з цією роллю пов'язаний бог сонця.

Інший великий міф, в якому діє вбивця дракона бог грози, дозволяє проводити паралелі з індійським Індрою Веретрагнуою (Indra Vrtrahan), незважаючи на те, що події в міфах розгортаються зовсім по різному. Природа цього бога виразно простежується у найдавнішому хетському тексті: „... він був приємний богові грозового неба, і через те, що він був приємний йому, цар Nesa був знищений царем Kussara...”; це дуже нагадує те як Індра надавав допомогу своїм протеже в їх боротьбі з тими кого він ненавидів. Існує версія прочитання ідеограми DISKUR=DIM (бог вітру), якою позначався Tarhunna і як „переможний бог”. Таке подвійне значення дозволяє одночасно провести паралелі і з Індрою, що „долає перепони” і з великим індоіранським войовничим божеством вітру Ваю.

Богиня Halmasuitt- „Царська Влада” незважаючи на її ім'я, представляла приземлену владу третьої функції. Скоріш за все, що Sius, якого науковці ідентифікують з

індоєвропейським *dyews, був небесним богом влади, який втілював першу функцію подібно до Зевса, Юпітера чи Тюра. Він був тісно пов'язаним з особою царя, який звертався до нього „Sius mis” – „мій бог Sius”. Згодом Sius був замінений богом, а згодом богинею сонця ім'я якої означало „Царська Влада”. Тут ми маємо справу з ідеєю сонячної харизми, за аналогією з авестійським хварнаh. Як і у кельтській традиції в хетській тріада не є фактично засвідченою, і тому схема розподілу функцій в хетському пантеоні залишається гіпотетичною.

Вірменський пантеон є маловивченим. Наші знання про його богів інколи обмежуються їх іменами, які часто є запозиченими від іранців. Тим не менше спроба виявлення слідів системи трьох функцій є можливою.

В едикті царя Tiridate, виданому в час небезпеки для країни говориться „ Нехай спасіння і процвітання будуть з вами з ласки богів: достаток з милості шляхетного Aramazd, розсудливість з доброї волі Anahit, хоробрість з ласки відважного Vahagn ”. Цей Vahagn, є подібно до іранського Vrthraghna ім'я якого він носить, богом-воїном. Дуже цікавим є те, що в даному випадку третю функцію втілює бог ім'я якого походить від імені іранського бога першої функції Ахурамазди, а першу богиня Анахіта, яка в іранському пантеоні втілює третю функцію. Це доводить автентичність, а не запозиченість вірменської тріади.

Релігія Греції є чудовим прикладом традиції матеріали якої є винятково достовірними і в якій трьохфункціональна модель представлена настільки широко, що філософ Платон зробив її організуючим принципом своєї ідеальної держави, хоча структура

пантеону не має нічого від цієї моделі. Незважаючи на наявність в релігійній системі бога влади Зевса, бога війни Ареса, і кількох богів третьої функції ми не знаходимо ні функціональної тріади ні жодних базованих на функціях груп. Натомість є великі боги Аполлон, Артеміда, Афіна, Посейдон та інші, що не вписуються в трьох функціональну схему. Це цікавий негативний приклад, що демонструє а contrario (від протилежного) значущість трьохфункціонального трактування тих пантеонів які піддаються такій інтерпретації.

Він також показує те, що структура трьох функцій не є єдиним організуючим чинником індоєвропейського пантеону. Найдавніший грецький пантеон був організованим навколо ідеї трьох небес (кожне з яких мало свій колір), та денного, річного і космічного темпоральних циклів. Драма річного циклу розгортається навколо шлюбного союзу божественної пари Зевса (*dyew- денне небо) і Гери (*yera- тепла пора року), який символізує щорічне повернення світла після зимової ночі. Це чергування також втілювалось Аполлоном і Діонісом в дельфійському храмі. Афіна і Афродіта, обидві були дочками Зевса, що уособлювали два протилежні і взаємодоповнюючі аспекти індоєвропейської богині Зорі, яка була водночас і воїтелькою і коханкою; весна, світанок року, є сезоном кохання і в той же час моментом початку періоду проведення військових кампаній, що тривав до початку осені.

Якщо грецький пантеон зберіг автентичну структуру (на що вказують всі факти), то вона повинна відображати дуже давню форму індоєвропейських світоглядних уявлень.

Боги денного неба, подібні до Зевса стали богами влади, які керують рештою богів, званих *deywos, („ті що належать денному небу“). Ті що належали червоному небу (боги світанку та заходу сонця) „розривались” між військовою і третьою функцією, поступово набуваючи демонічних якостей, як індійські асури (першопочатково „володарі Іншого Світу”, або „позбавлені сонячного світла”, згодом „демони”).

Але в той же час верховний бог нічного неба, що спочатку тісно пов’язувався з денним небом від якого походив, інколи ставав (як у германській міфології) на півдне місце, затьмарюючи останнього. Це призводило до появи двох богів владної функції. Космологічна основа цього явища виразно проглядається в германській, балтській і індоіранській традиціях.

Боги денного неба	Боги нічного неба
германці:	
*Tīwa-	*Wode/ana- *tīwa-боги (<*deywo-)
балти:	
*Deiva- і *deiva-боги (<*deywo-)	*Velina- і *Veles (душі померлих)
індоіранці:	
*Mitra- („Договір”) і денні *daiva-боги (<*deywo-)	*Varuna- („Клятва”)

Асиметричність схеми зумовлена заміщенням первинних космічних сутностей політичними концептами (богами релігії Правди) в індоіранській традиції. Однак в Брахманах збереглись згадки про їх початкову природу:

„Мітра є днем, Варуна ніччю”. Головні ірландські боги також зберегли свої космічні риси: Dagda є віддзеркаленням денного неба, Ogmе нічного, Lug сутінкового, а Brigit, разом з іншими богинями та героїнями, Зорі [5].

Ж.Ренан писав про „пурпуровий саван в якому сплять мертві боги”. Він також говорив про те, що давньогрецька мова та латина є „мертвими мовами”, хоча від них походять романські та новогрецькі діалекти. Це стосується і долі язичницьких богів індоевропейців; перетворившись спочатку на легендарних чи історичних героїв, як ми це бачили, а потім на домашніх духів, персонажів дитячих казок, інколи навіть демонів вони продовжували жити, хоча й непомітно, зате активно.

Германський двійник Варуни і Юпітера, Вотан, „темний мисливець” Mesnie Hellequin „Фантасмагоричного полювання”, продовжив своє існування, невпізнаним, під маскою Арлекіна. Інші ж стали святими, такими як убивця дракона Св. Михайло. Вченими навіть ставиться питання про те, чи трьохфункціональна індоевропейська модель не мала впливу на заміщення монотейстичного Бога іудаїзму Св. Трійцею. Всупереч заборонам та переслідуванню давні релігійні обряди продовжували жити набуваючи нового життя: давній культ зимового сонцестояння лежить в основі християнського Різдва, а вогні Св. Івана вшановують літнє сонце [5].

Отже, можемо зробити загальний висновок про значущий вплив на європейську етнокультуру давніх індоевропейських міфопоетичних текстів, що стали ретрансляторами архаїчних міфологем, які є невідомою частиною зокрема і нашого фольклору, зберігшись до

НАШИХ ДНІВ.

Список джерел:

1. Павленко Ю.В. Дохристиянські вірування давнього населення України/ Ю.В.Павленко. - К.: Либідь, 2000. - 456 с.
2. Попович М.В. Нарис історії культури України/ М.В.Попович.- К.: АртЕк, 2008. - 768с;
3. Попович М.В. Мироззрение древних славян/ М.В.Попович. - К.: Наук. думка, 2008. - 567с.
4. Чмихов М.О. та ін. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій/ М.О.Чмихов. - К.: Либідь, 1996. - 376 с.
5. Haudrey J. General characteristics of Indo-European Religion // es.geocities.com/sucellus64/6093.htm
6. Watkins K. Indoeuropean and the Indo-Europeans // www.bartleby.com/65/8.htm